

Bókay Antal: *József Attila poétikái*

József Attila költői életművének befogadástörténete – melyet hosszú időn át a kultusz-, kór-, párt-, kiadás-, illetve eszmetörténeti érdeklődés határozott meg – az 1990-es években új, a korábbiakhoz viszonyítva immanensnek nevezhető szempontokkal gazdagodott. Jóllehet a recepciótörténet leghatékonyabb poétikai modelljeit kidolgozó Németh G. Béla tanulmányai¹ a Szabolcsi-féle – élet- és pályarajzot egységben láttató – nagymonográfiaival párhuzamosan láttak napvilágot, „ellen-ideologikus” beszédmódja csak évtizedek múlva talált követőkre. A hangsúlyáthelyeződés, melyet a poétikai-retorikai, líratörténeti és -elméleti kérdéssírányok megformálódása hozott, olyan meghatározó költészettani problémákra irányította rá a figyelmet, mint a költői hang, a személyesség, a megszólalás-megszólítás alakzatai, az allegória és a költői kép kapcsolata, vagy éppen a szöveg anyagszerűségét érzékelhetővé tevő mediális transzformáció kódjai.² E poétikai szemszögű újraolvasási irány képviselője Bókay Antal is, aki új könyvében a József Attila-életmű tagolásának-tagolhatóságának egy, az eddig ismertektől eltérő modelljét dolgozta ki.

Könyvének „szubjektív bevezetőjében” a szerző visszatekint kutatói pályájának kezdetére, s jelenlegi elméleti pozíciójának kijelölése érdekében számot vet egykori világgép-alapú, illetve az irodalomtudományi és a pszichológiai aspektust ötvöző József Attila-olvasataival. Kérdésfeltevései jó húsz év elteltével szükségszerűen megváltoztak, s e „retorikai megalapozottságban gazdag életművet” (9.) már egészen új és „tiszán poétikai” szempontok alapján véli megközelíthetőnek. Az angol nyelvű tárgyias (elsősorban T. S. Eliot) és vallomásos költészet („confessional poetry”) felől, valamint az amerikai irodalomtudományi dekonstrukció (Paul de Man) olvasási stratégiáinak ismeretében újraértelmezett korpusz négy (esetleg öt) beszédmódot, nyelvi önteremtő stratégiát foglal magába. Ezek sorrendben: a szimbolikus, a metonimikus-avantgárd, a tárgyias, a vallomásos és a – *Szabad-ötletek jegyzékéből* ismert „önállósuló beszéd”, a korban idegennek és folytathatatlanak tűnő – „testpoétika”. E költői diszkurzusok kidolgozása, majd érvénytelenítése, illetve egy másik, újjal való helyettesítése dialektikus módon „poétikai sorstörténeté” áll össze, melynek felfejtése minden esetben szövegközpontú műértelmezések útján történik.

A modernség lírai beszédmódjait tárgyaló történeti bevezetőben többek között a nyelvi- és az interioritás megragadásában betöltött növekvő szerepéről, a bensőség létrehozásának (imagináció) képiségen, illetve tárgyiságon alapuló retorikai eljárásairól, valamint a modernség korai és kései szakaszának eltérő, metaforikus és metonimikus szerkezetű személynépfogásáról esik szó. A könyv további négy fejezete József Attila poétikai stratégiáit azok felépülésének és felbomlásának sorrendjében, ám eltérő hangsúlyokkal tárgyalja.

A bevezetést követő első rész (*Kialakulás – a szimbolisztikus beszédmódtól a tárgyiasságig*), melynek vázlata már ismert volt az olvasók előtt,³ a szimbolisztikus és az avantgárd líra-nyelv eljárás módjait egy fejezeten belül mutatja be. E kétféle beszédmodell – a többi stratégiától eltérően – nem annyira a versek értelmző megközelítése által, mint inkább közvetetten, az 1930–1931 között írt Babits- és Kassák-tanulmányok elvi hozadékaként tematizálja a szerző. Ennek oka, hogy Bókay gondolatmenetének íve a tárgyias költészet stádiumát állítja a vizsgálódás centrumába, az egyéb poétikák mind valamiképpen ehhez viszonyítva, a tárgyiasság alapelveit (például rendmetafizika) építő vagy érvénytelenítő beszédlehetőségekként jelennek meg. Bókay szerint az „apafigurák” ledöntésére indított, éles kritikai hangvételt megütő József Attila-i ellenakciók a versátírás radikális gesztusá-

val, destruktív módon képeznek meg egy új, a költő által „konstruktivistának” nevezett látásmódot, melynek nyelvi sajátossága, hogy a versben kidolgozott tárgysor az adott világ dolgainak metonímiájára, egymásmellettségére épül, s ahelyett, hogy valamilyen rejtett, metaforikus-szimbolikus lényegiségre utalna, arra készíti olvasóját, hogy téma és mondanivaló homológiáját maga teremtsen meg. A *Klárások* interpretációja rendkívül meggyőző, eltekintve talán attól a tényről – amely egyébiránt a teljes könyv szemléletmódját áthatja –, hogy a szerző poétikai megközelítéseiből következetesen „kifelejt” a verstani olvasatot. Jóllehet a könyv témáját tisztázó elvi deklaráció, miszerint „a költő által választott poétikai stratégia, beszédmód nem csupán a *sajátos lírai forma megoldásainak* halmaza, hanem egyben a szubjektum nyelvi önteremtő konstrukciója is” (11., kiem. O. S.) – még arra enged következtetni, hogy a figuralitás performatív és materiális elemei mellett a *versforma* és a ritmusviszonyok szemantikája is említést nyer majd, a műelemző passzusok sehol sem igazolnak egy efféle várákozást. Kivételt ez alól talán csak az a néhány, párszavas megjegyzés képez, amelyben a szerző egyes rövidebb versek rímszerkezeti sajátosságaira reflektál (58., 140., 186., 194.).

A *tárgypoétika* (második rész) kiteljesedésének csúcsteljesítményeként Bókay Antal három olyan vers(részlet)et (*Téli éjszaka*, *A hetedik* és az *Eszmélet* XII. szakasza) vizsgál, melyek széles körű recepcióját korábban ő maga is gazdagította már. A *Téli éjszaka* három nagyobb egységre épülő narratív logikájához háromféle retorikai stratégiát társít a szerző, melyek egyszersmind nyelvileg konstruálják a „lét mélyét” célzó látás (megismerés) lehetőségeit. Az aposztrofikus önteremtésben létrejövő szubjektum átértelmezi az én tárgyiaságának pozitívista elképzelését, és a szelf (személyén) önismereti és önfelbontó létmódját hangsúlyozza. A világ személytelen ábrázolásának, illetve a késő modern versszubjektum pontosabb karakterizálásának érdekében Bókay a wittgensteini *Darstellung*-fogalomra és a *Tractatus*ban körvonalazott *filozófiai én* meghatározására utal. A *hetedik* című vers mint a szelf legtisztább megfogalmazása recepciók szempontból is érdekes darabja az életmű tárgyias szakaszának. A kortársak idegenkedése és a kutatók gyökeresen eltérő értelmezései egyaránt alátámasztják azt a gyanút, miszerint a vers látszólagos rendje mögött bonyolult kihívás rejlik, melynek elfogadásakor a szerző egy „örökzöld” Németh G. Béla-tanulmánnyal kerül szükségszerű dialógusba.⁴ A „hetedik” értelmének pontosítására tett kísérlet a képek modern szimbólum helyett modern allegóriaként való elfogadására tesz ajánlatot, s így az alakzat temporalizált, olvasatfüggő jellegét „kihasználva” a korábbiaknál is tágasabb interpretációs mezőt jelöl ki a befogadók számára. Az *Eszmélet* XII. szakaszának soron következő vizsgálata *A hetedik*hez hasonló allegorikus olvasatot implikál. A vers egészére jellemző „egységessíthetetlen szólamképlet”,⁵ a beszédmódok (egyes szám első, illetve harmadik személy, önmegszólítás) folytonos váltakozása után az utolsó szakasz a „kihallgatott költői monológ” pozícióját érvényesíti. A kezdetben hangsúlyozottan stabil nézőpont versvégi szóródásának („s én állok minden fülke-fényben”), a szelf megbomlásának magyarázatát a „Vasútnál lakom” allegorikus – Heidegger poiészisz jellegű lakozás-fogalmával kibővített – értelmezése teszi teljessé. Az én stabilizálhatatlanságát artikuláló *Eszmélet*-típusú beszédszerkezet Bókay Antal meglátása szerint nem volt folytatható; „a személyes megértett ontológiai pozíciójára más költői magyarázatokat, megfontolásokat kellett találni”. (145.)

Erre szolgál például a kései költészet vallomásos fordulata, melyet a szerző *A belső tárgy költészete* címmel a könyv harmadik részében foglal össze. Bókay itt a vallomásos modellek koncepcióját feldolgozó, közelmúltban megjelent publikációját⁶ egy korábbi, versértelmező

tanulmányával⁷ egészíti ki, minek következtében az „anyamodell” már nemcsak a Mama-versekre, de az utolsó évek szerelmi tematikájú költészetére is kiterjed. A vallomások poétikai beszédmódban fontos szerephez jut a patológus énrész, melynek maga előidézte inkoherenciája a beszéd allegorikus-metonimikus eljárásaival ábrázolható. Bár a konfesszionális költészet meghatározó témája a privát történet (a tényleges élettörténet konstrukciós és dekonstrukciós folyamataiban realizálódó tárgyiaságokból kiépülő vers), a szerző ismét leszögezi, hogy értelmezései poétikai szempontokat követnek, vagyis mind az életrajzi, mind a pszichológiai olvasatokat kerülni igyekeznek. „Az élet ugyanis poétikai formációvá válik, nemcsak megesk, hanem megköltik, megköltődik” (150.), vagyis önéletrajzzá (arcadássá) válik. A prózai, lírai és pszichoanalitikus önéletrajztípusok közül Bókay Antal részletesen csak a harmadik típusba tartozó *Szabad-ötletek jegyzékével* foglalkozik majd (könyvének záró részében), ám előtte a gyermeki szelfkép – anyamodellben való, öngyógyító szándékkal áthatott – újrírásának, József Attila *Az a szép, régi asszony* című versének interpretációját olvashatjuk. Ezt követi a „melankolikus modalitású” (190.) *Kései sirató* értelmezése, melynek alapvetése szerint a vers az abszolútnak hitt anya–gyermek kapcsolat félreértett vágyon alapuló relatív voltát inszcenizozza. A beteljesedés örök hiányának poétikája elfedő, öncsaló retorizáltsághoz vezet, ahol az aposztrófia egyszersmind epitáfium (sírfelirat) is, vagyis a megszólítás nemcsak a Másik létét, de annak hiányát is jelzi. Bókay Antal az interpretáció végén egy, a vers kéziratlappjának hátoldalán olvasható „magányos mondatra” hívja fel a figyelmet: „én nem emlékezem és nem felejték” (188.). Több szempontból is termékeny lehetne, ha a szerző a mondat kontextusát, az *Azt mondják* című 1936-os József Attila-verset is bevonná a *Kései sirató* értelmezésébe. Az igaz tudás (episztémé) helyett csalóka véleménnyel (doxa) megtévesztett személy ebben a versben már reflektálja saját becsapottságát (négyyszer hangzik el a közzélekedésre utaló „azt mondják,...” szókapcsolat), sőt a *Kései sirató* „létfelédtségét” (187.) palástoló, retorizáló beszélőjével szemben a halálhoz való viszony kidolgozása is megkezdődik: „azt mondják, hogy meghalok. / De anynyi mindenfélét hall az ember, / hogy erre csak hallgatok.” Ezenkívül az idézett sorokban megjelenik a Bókay által az *Eszmélet* utolsó szakaszában tematizált csendpoétika, hiszen az *Azt mondják* – hasonlóan az *Eszmélethez* – szintén a „hallgatok” szóval zárul. A megértésre felszólító elnémulás a belső tér megnyitásával azonos, de ahogy a szerző egy másik helyen felhívja erre a figyelmet: „a csend [...] csak a felnőtt lehetősége [...]. Minden felnőttesség alapvető kérdése: tudok-e a csendben tartózkodni” (169.), tudok-e hallgatni. Az *Azt mondják* című vers a „halálhoz viszonyuló lét” fogalmán keresztül a gyermeki szelfkép meghaladásaként, illetve a testpoétikának nevezett József Attila-i beszédmód és a kései költészet öngyilkosság-retorikájának előzményeként is felfogható lenne.

A könyv befejező része a *Szabad-ötletek jegyzékével* foglalkozik, melynek műfaji tisztázatlansága (napló, vallomás, versek nyersanyaga, kórananyag, esetleg szürrealista szabad vers) befogadói zavarok forrásává vált. A Bókay Antal által adott definíció szűkítése nem architektuális jellegű, szerinte a szöveg „az egyén tragikusan őszinte játéka az önismeret önszervező történetiségének veszélyes mélységével”. (207.) Az allegorikus jellegű, asszociatív módon egymásra következő fantázia-eseményeket tartalmazó önismereti narratíva újszerű léttapasztalatának kifejeződéseként a szerző a következő mondatot idézi a *Szabad-ötletek jegyzékéből*: „a verseim nem én vagyok: az vagyok, amit itt írok” (213.). A mondat, mely Bókay szerint „személy és szöveg szétszakadtságát, totalizálhatatlanságát” (7.) jelzi, meglátásom szerint egy érdekes poétikai ellentmondást foglal magába. Ha ugyanis kitesszük a könyv 213. oldalán szereplő idézetből sajtóhiba miatt hiányzó második személyes név-

mást, és a kéziratnak vagy a teljes és pontos kiadásnak⁸ megfelelően az „írok” szót rövid i-vel, „írok”-ként írjuk, majd ezekkel a módosításokkal újraolvassuk a József Attila által papírra vetett eredeti mondatot („a verseim nem én vagyok: az vagyok én, amit itt írok”), hallhatóvá válik, hogy e szövegrész meglehetősen szabályos ritmusképlettel bír (U – | U – | U – | U – | | – U U | – U U | – U U). A versminimum kritériumainak eleget tevő, sormetszettel elválasztott négyes jambusi és hármás daktilusi félsor, vagyis, amit a költő „itt ír”, s amivel a második félsorban magát azonosítja („az vagyok én, amit itt írok”) – vers. A paradox állítás pedig, melyben egyszerre hangsúlyozódik én és mű különbsége, illetve azonossága, egyfajta „szkizoid” poétikaként volna affirmálható.

Összegzésként elmondható, hogy Bókay Antal könyve, mely több mint húszéves kutatói munkájának szintézise, új megvilágításba helyezi a költő életművét, és – a borítón szereplő, nemrég előkerült fényképhez hasonlóan – egy más, eddig ismeretlen József Attila-arcot tár elénk. A poétikai sorstörténet elbeszélése izgalmas, jól követhető, meggyőzően argumentált, túlmagyarázásoktól és elméleti ballasztoktól mentes, s „narrátorát” végig a megértés szándéka vezeti. Jóllehet a költői oeuvre jelentősebb darabjait választja interpretációi tárgyául, koherens szempontrendszerének köszönhetően minden alkalommal sikerül újat mondania az egyes versekről. A szerző olvasási stratégiája – eredeti célkitűzésének megfelelően – konzekvensen nyelv- és műközeli, s ennek köszönhetően műve szakmát és olvasóközönséget vélhetően egyaránt képes lesz megszólítani és dialógusba vonni. (Budapest, Gondolat Kiadó, 2004, 227 lap, 2680 Ft.)

OSZTROLUCZKY SAROLTA

1 Vö.: NÉMETH G. Béla, *Az önmegezőlítő verstípusról (Különös tekintettel József Attilára)*, ItK, 1966/5–6., 546–571., illetve NÉMETH G. Béla, *Még, már, most (József Attila egy kései verstípusáról)*, Alföld, 1969/6., 64–76.

2 A József Attila-életművet a fenti szempontok szerint újraolvasó – 2000-ben Miskolcon megrendezett – tudományos konferencia anyagát lásd: *Újraolvasó. Tanulmányok József Attiláról*, szerk. KABDEBŐ Lóránt–KULCSÁR SZABÓ Ernő–KULCSÁR-SZABÓ Zoltán–MENYHÉRT Anna, Bp., Anonymus, 2001.

3 Vö.: BÓKAY Antal, *Poétikai beszédmódok József Attila költészetében = Testet öltött érv. Az ér-*

tekező József Attila, szerk. TVERDOTA György, VERES András, Bp., Balassi, 2003.

4 NÉMETH G. Béla, *Az önmegezőlítő verstípusról = Uő, 7 kísérlet a kései József Attiláról*, Bp., Tankönyvkiadó, 1982.

5 KULCSÁR SZABÓ Ernő, *Költészet és dialógus. A lírai művek befogadásának kérdéséhez = Uő, A megértés alakzatai*, Debrecen, 1998, 40.

6 BÓKAY Antal, *Eszmélet. Tárgyi-poétikai fantázia egy költői életműről*, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 2002.

7 BÓKAY Antal, *József Attila: Az a szép, régi asszony*, ItK, 1990/5–6, 656–668.

8 JÓZSEF Attila, *Szabad-ötletek jegyzéke*, szerk. STOLL Béla, Bp., Atlantisz, 2000.